

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.13.16.527 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК37.013.77(575.2)(043.3)

ХАБИЕВА ЭЛЬВИРА РАВИЛЬЕВНА

**ЖАШ ӨСПҮРҮМ КУРАКТАГЫ ИШЕНИМГЕ
НЕГИЗДЕЛГЕН МАМИЛЕЛЕРДИН ПСИХОЛОГИЯЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

19.00.07 – педагогикалык психология

психология илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин психология кафедрасында даярдалды

Илимий жетекчи: психология илимдеринин доктору, доцент
Иванова Валентина Петровна

Расмий оппоненттер: психология илимдеринин доктору
Чазова Алла Александровна

психология илимдеринин кандидаты, доцент
Ткаченко Надежда Степановна

Жетектөөчү уюм: Ош мамлекеттик университетинин психология кафедрасы, дареги: 713000, Ош ш., Масалиев көч., 90а

Диссертацияны жактоо 2017-жылдын 20-октябрында саат 15.30да И. Арабаев ат. Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Ж. Баласагын ат. Кыргыз улуттук университетинин алдындагы Д.13.16.527 диссертациялык кеңешинин педагогикалык илимдердин доктору жана психологиялык илимдердин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертациясын жактоо боюнча отурумунда өтөт. Дареги: 720023, Бишкек ш., 10-микрорайон, Камская көчөсү, 10а.

Диссертация менен И. Арабаев атындагы КМУнун Илимий китепканасынан 720026, Бишкек ш., Раззаков көч., 51, www.arabaeva.kg/do.kg/17 дареги боюнча таанышсаңыздар болот.

Диссертациянын авторефераты 2017-жылдын 20-сентябрында таратылган.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу секретары, педагогика
илимдеринин кандидаты, доцент

Д.К. Омурбаева

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН ЖАЛПЫ МАЗМУНУ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Азыркы заманда, үзгүлтүксүз стресс, экономикалык жана саясий туруксуздуктун убагында, ар кандай коркунучтардан сактануу максатында өнөктөрдөн баштап жеке өздүк мамилелерге чейин ар бир адам өзү ишене алгандар менен гана мамилелешүүнү каалаган мезгилде ишенимге негизделген мамилелер маселеси өзгөчө актуалдуу болууда. Ишенимге негизделген мамилелер бекем, узак мөөнөттүү, топ ичинде, ошондой эле жеке аралык пландагы мамилелерге маанилүү пайдубал болуп саналат. Жашоо тажрыйбасын топтоо процессинде ар бир адам ишенүүнүн субъективдүү критерийлерин иштеп чыгат.

Акыркы он жыл аралыгындагы убакытта гуманитардык ата мекендик илимдерде ишенүү маселелерине болгон кызыгуу бир кыйла өсүп, өсүүсү дагы уланууда. Коомдо адамдын психологиялык жана социалдык бакубатчылыгынын негизги компоненти болуп ишенүү, ишенүүгө негизделген мамилелер саналарын илимий жамаат түшүндү (Бодалев, 2000).

Ошону менен бирге эле ишенүүгө үйрөтүүгө, ишенүүнү бир жерден инвестиция катары тартып келүүгө же болбосо зордоп ишендирүүгө эч болбойт. Ишенүүнү адамдын жан дүйнөсүндө «тарбиялап өстүрүүгө» гана болот, бирок ишенүүнүн адамдын жашоосунда болуусу коопсуздук жана оптимизм сыяктуу негизги сезимдердин кепилдиги болуп саналат.

Ишенүү мүмкүндүгү маселеси өзгөчө жаш өспүрүм куракта, өздүк рефлексия жана аң-сезим сыяктуу жаңы жасалуулар калыптана элек мезгилде өтө маанилүү. Ушул мезгилде өспүрүмдөр коомго жана башка адамдарга карата кандай сезимдерге туш болгондугун аңдоо кыйынга турат. Алардын дүйнөгө болгон мамилеси карамакаршылыктарга жык толуп, ушунун өзү өз ара мамилелерге негиз болуп берүүчү нерселерди так түшүнүүгө тоскоолдук кылат. Жашоонун так ушул учурунда адам биринчи жолу өз тагдырын өзү чечүү маселеси менен кезигишип, бул өз учурунда өспүрүмдөн ишенүүгө боло турган адамдарды туура тандоону талап кылат.

Жалпы психологиялык позициядан алып караганда, ишенүүнүн табияты К. Хорни, 1997; Э. Фромм, 1993; Э. Эриксон, 1996; К. Роджерс, 1986; В. Франкл, 1990; Дж. Роттер, 1980; Б.Ф. Поршнев, 1971; С. Московичи, 1999; В.П. Зинченко, 1991; И.С. Кон, 1974; Т.П. Скрипкина, 2000, Е.П. Ильин, 2013 жана башка авторлордун изилдөөлөрүндө каралат.

Ишенүү баа катары да, окуянын маанисин алдын ала билүү (В.П. Зинченко, 1991; Б.Г. Мещеряков 1992 ж.б.), ишенимдин составдык бөлүгү катары, өзүн-өзү таанып-билүү каражаты катары (В.С. Сафонов), мамилелердин составдык бөлүгү катары (И.С. Кон, 1973; И.С. Кон, В.А. Лосенков, 1974; Е.А. Хорошилова, 1984; Л.Я. Гозман, 1987; М.Ю. Кондратьев, 1987; ж.б.), мамилелер системасы же өзүнө жана дүйнөгө карата болгон мамилеси (установка) (Л. Райсман, 1966; Дж. Роттер, 1971; Т. Ямагиши, 1986; Т. Говир, 1992; Б. Мьюир, 1994; Э. Эрискон, 1996; ж.б.), эки полюстуу мамиле (Т.П. Скрипкина, 2000) катары каралат.

Акыркы убактарда ишенүү феномени окумуштуулардын көңүлүн кызуу тарткандыгына карабастан, курактык аспекттен алып караганда бул феномен эң эле аз изилденген көйгөй катары эсептелет.

Объекти: жаш өспүрүм курактагы инсан.

Предмети: жаш өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын ишенимге негизделген мамилелеринин психологиялык өзгөчөлүктөрү.

Максаты: маңызы жана структурасы боюнча ишенүүгө негизделген мамилелерди түзгөн психологиялык мамилелердин формасы катары ишеним түшүнүгүн ачып берүү; жаш өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын өз ара мамилелеринин негизги фактору катары ишенимдин психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөөнүн маселелери:

1. «Ишенүү» түшүнүгүнө жалпы психологиялык позициядан аныктама берүү, анын негизги мүнөздөмөлөрүн аныктоо.

2. Психология илиминде жана ар түрдүү гуманитардык билимдердин чөйрөсүндө ишенимге негизделген мамилелердин изилдениш деңгээлине теориялык мамиледе кароо.

3. Ишенүүнү калыптоо өзгөчөлүктөрүнүн өздүк аң-сезимдин өнүгүүсүнө болгон катышын курактык аспектиден ачып көрсөтүү.

4. Ишенүүчүлүк жана ишенбөөчүлүк тууралуу түшүнүктүн өзгөчөлүктөрүнө, ошондой эле бул феномендин жаштар жана өспүрүмдөрдүн өз ара мамилелеринин өзгөчөлүктөрү, өзүнө болгон мамилеси жана жүрүм-турумдук чөйрөсү менен болгон байланышына эксперименталдык изилдөө жүргүзүү.

5. Классификациянын негизин аныктап, ишеним көрсөтүүнүн типологиясын түзүү.

Изилдөөнүн гипотезасы: ишенүү адамдардын психологиялык мамилелерин чагылдырган жана өзүнө болгон мамилесин чагылдыра көрсөткөн тип боюнча курулган бирдиктүү системалык түзүм болуу менен бирге, мектеп курагындагы жаш өспүрүмдөрдө ал бир нече айырмалоочу өзгөчөлүктөргө ээ.

Адамдын ишмердүүлүк жана чыгармачыл маңызы анын аң-сезиминин маданият менен шайкештикте уюшулушу, жана ошондой эле В.А. Петровскийдин субъективдүүлүк принциби, Б.Ф. Ломовдун системдүүлүк принциби (1957), Л.С. Выготскийдин өнүгүү принциби (1924), С. Л. Рубинштейндин детерминизм принциби (1930) диссертациялык иштин **теоретикалык-методологиялык негизи** болуп кызмат кылды. Изилдөөнүн теориялык негизи катары В.Н. Мясищевдин мамилелер концепциясы, ошондой эле Д. И. Фельдштейн, С.Л. Рубинштейн, Л.И. Божович, К.А. Абульханова-Славская, А.В. Брушлинский, В.В. Знаковдун ж.б. балалык кезине арналган изилдөөлөр кызмат кылды.

Изилдөө методдору: адабиятка теориялык анализ жүргүзүү; психодиагностикалык изилдөө, контент-анализ методу, сурамжылоо методу (анкетирование), аныктоо методу. Изилдөө методикасы: ишенүү объектиси катары башка бирөөнүн психосемантикалык портрети (Т.П. Скрипкина, 2000); өзүнө болгон мамилени изилдөө методикасы (С.Р. Пантелеев, 1993); өз ара мамилелерди сурамжылоо барагы (В.Шутц, 1958); «Өз ара (социалдык) ишенүүнүн шкаласы» методикасы (Дж. Б. Роттер, 1967); эмпатикалык жөндөмдүүлүктөрдүн деңгээлине диагностика (В.В.Бойко, 1996); жалгыздыкты субъективдүү баштан өткөрүү шкаласы (С.В. Духновский, 2007).

Изилдөөнүн статистикалык методдору: f^* – Фишер критерии;

Спирмендин рангдык корреляция методу; маалыматтар «SPSS»17.0 программасы тарабынан иштелип чыкты.

Изилдөөнүн эмпирикалык базасын жаш өспүрүм курактагы (14-17 жаш) 620 окуучу, 9 – 10-класстын окуучулары (№ 56, № 39 мектептер, № 38, № 1 Лебединовка а., № 70 Бишкек ш. мектеп-гимназиялары, № 20 Хайдаркан айылынын орто мектеби, Кадамжайдагы Кыргыз-Түрк «Семетей» лицейи) түздү.

Баштапкы илимий-методологиялык принциптер, теориялык позициялар, предметтерге, изилдөөнүн максаттарына жана гипотезаларына адекваттуу келген методдор жана стандартташтырылган методикалар, сыналучуларды репрезентативдик тандап алуу, табылган байланыштар жана фактыларга анализ жүргүзүү, математикалык статистиканы туура колдонуу изилдөөнүн жыйынтыктарынын **шексиздигин жана ишенимдүүлүгүн** камсыз кылды.

Изилдөөнүн жаңычылдыгы жана теориялык маанилүүлүгү: Изилденип жаткан маселе боюнча теориялык булактарды систематизациялоо жүргүзүлдү. Автор тарабынан «ишенүү» түшүнүгүнө аныктама берилип, ал жалпы психологиялык өңүттөн психологиялык мамиле катары каралып, бул өз убагында динамикалык параметрлер, өнүгүү деңгээли, ролдук белгилүүлүгү, эмоционалдуу план жана эмоцияларды кошуу параметрлери боюнча ишенүүнүн типтерин аныктоо мүмкүнчүлүгүн берди. Ишенүүнүн түрлөрүнүн типологиясы жаралды. Өздүк аң-сезимдин өнүгүүсү менен катыштыкта курактык аспектиде ишенүүнүн калыптануу этаптары аныкталды. Жаш өспүрүм куракта ишенүү тууралуу түшүнүктөрдүн систематикалык жана терең анализи жүргүзүлдү; бул түшүнүктөрдүн жана алардын өзгөчөлүктөрүнүн так мазмуну аныкталып сүрөттөлдү; жаштар жана өспүрүмдөрдүн көз карашында ишенүүгө боло турган жана ишенүүгө татыбаган инсанды мүнөздөөчү портрети түзүлдү. Ишеним көрсөтүүнүн формаларынын иштелип чыккан автордук типологиясы психологдордун изилдөөчүлүк жана практикалык ишинде колдонулса болот.

Иштин практикалык маанилүүлүгү психологиялык практикадагы изилдөө тыянактарын жана жыйынтыктарын кеңири колдонуу мүмкүнчүлүгү менен аныкталат: ата-энелерге жана педагогдорго психологиялык кеңеш берүү; окуучулар менен топтук жана жеке иштер; практикалык психологдорду кесиптик даярдоо жана кайра даярдоо программаларында окуу курстарын жана семинарларды түзүү. Диагностикалык методикалардын апробацияланган комплекси жаш өспүрүм курактагы ишенүүнүн өнүгүү деңгээлин ачып көрсөтүү максатында колдонулса болот. Берилген маалыматтарды жаш өспүрүм куракта мамилелерди жакшыртуу максатында сабактарда пайдаланууга жол берилет.

Жактоого сунушталган мазмуну:

1. Ишенүүгө негизделген мамилелер – бул адамдардын бири-бирине карата койгон максаттары жана тилектери менен аныкталган, алардын психологиялык мамилелерин чагылдырган бирдиктүү психологиялык феномен катары эсептелген ишенүүсү. Бул өзүн кабыл алуу, өзүнүн эмоционалдык маанилүүлүгү жана дүйнөнүн коопсуздугуна болгон ишенимге негизделип калыптанган мамилелер. Ишенимдин өнүгүү этаптары адамдын аң-сезиминин өнүгүүсүнө ылайык жүрөт.

2. Ишенимдин типтеринин классификациясы илимдин (билимдин)

билим топтоонун эмпирикалык тепкичинен теориялык синтез деңгээлине жылуусуна түрткү берип, азырынча белгисиз мыйзам ченемдүүлүктөр жана фактыларга карата негиздүү божомолдорду кылууга мүмкүнчүлүк берет.

3. Жаш өспүрүмдөрдүн ишенимге негизделген мамилелер тууралуу түшүнүгүндө кандайдыр бир деңгээлде жалпылоо жок: алардын түшүнүктөрү так мүнөзгө ээ эмес, аралашкан, кырдаалга жараша болуп, конкреттүү бир маанилүү адамдарга тиешелүү.

4. Жаш өспүрүм куракта ишенимге татыктуу адамдын психосемантикалык портрети ачык эмес болуп, жалпы кабыл алган адеп-ахлак нормаларына негизделет. Ал эми ишенимге татыбаган адамдын портрети, тескерисинче, ачык, конкреттүү болуп, көбүнесе өздүк тажрыйбага негизделет.

5. Башкаларга болгон ишенимдин деңгээли өзүнө карата мамиле жана баарлашууга болгон талаптын багыттуулугу сыяктуу мүнөздөмөлөр менен аныкталат. Бул өз учурунда мамилелердин өзгөчөлүктөрүнө да таасир этет. Башкаларга жогорку ишенич арткан жаш өспүрүмдөр өздөрүнө позитивдик мамиледе болуп, өздөрүн жашоонун активдүү субъекти катары кабыл алышат.

Башкаларга болгон ишеними төмөн болгон жаш өспүрүмдөрдүн ички дүйнөсү каршылашууларга, күмөн саноо жана конфликттерге жык толгон. Мындай жаштарга көбүнчө коомдогу жүрүш-туруш нормаларына шайкеш келүү, жогорку эмпатия, ишенбөөчүлүк фонунда башкалар менен жылуу алакаларды түзүүгө жана мындай алакаларды кармап турууга умтулуу, жана ошондой эле көзөмөлдөөгө умтулуу мүнөздүү. Жалгыздык сезими – ишенимге болгон муктаждык канааттанбай калгандыгынын белгиси, бул өз учурунда өзүнө жана башкаларга ишенүүгө шыгы жок өспүрүмдөрдүн башкалар менен жакын мамилелерди курууга жана көзөмөлдөөгө болгон өтө эле жогору умтулуусунан ачык көрүнөт.

Натыйжаларды апробациялоо. Изилдөөнүн негизги натыйжалары «Илим жана билим» эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Прага, 2011); «Научная мысль информационного века», Przemysl, 2013, эл аралык илимий-практикалык конференциясында; «Личность в становлении и развитии: тенденции и перспективы», Бишкек, 2011, вуздар аралык илимий-практикалык конференциясында жасалган докладдарда, ошондой эле 9 статьяда чагылдырылган. Аталган темадагы изилдөөнүн натыйжалары тууралуу докладдар Кыргыз-Россия Славян университетинин психология кафедрасынын отурумдарында жана № 1 жана № 38 мектептердин мугалимдерине арналган семинарларда угулду.

Натыйжаларды практикада жайылтуу: жогорку класстын окуучуларына арналган коммуникативдик компетенттүүлүктү, өзүн таануу жана өзүнө ишенүү жөндөмүн өнүктүрүүгө багытталган тренинг Бишкек шаарынын № 38 мектеп-гимназиясы жана Лебединовка айылынын №1 мектеп-гимназиясынын ишине киргизилген.

Диссертациянын структурасы. Диссертация киришүү, үч глава, жыйынтыктоо, корутунду сөз, адабияттардын тизмеси жана тиркемеден турат. Текст 168 баракта баяндалды, 10 таблица жана 11 сүрөттөн турат. Адабияттардын тизмеси 173 аталыштан туруп, алардын 12си чет (англис) тилинде.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу негизделип, анын максаты, объектиси, предмети, милдеттери, методдору аныкталып, изилдөөнүн гипотезасы формулировкаланды. Илимий жаңычылдыгы, теориялык жана практикалык маанилүүлүгү ачылып, жактоого сунушталган мазмуну аныкталып, апробация жана натыйжаларды жайылтуу тууралуу маалыматтар жалпылаштырылды.

«Ишеним түшүнүгүнүн психологиялык феноменологиясы» аталган 1-главада аталган проблематиканын ата мекендик жана чет элдик психология илиминде теориялык жактан жеткилең иштетилгендигинин абалы каралып, «ишеним» феноменин аныктоодо негизги мамилелер талданып, изилденип жаткан феноменге аныктама берилип, анын өзгөчөлүктөрү жана белгилери аныкталды.

Ишенимдин кээ бир аспектилерин изилдөөнүн терең тарыхы бар. Бул түшүнүктүн эң эле байыркы түпкүлүгү тууралуу жазма булактар сакталып калган. Ишеним тууралуу Индия, Иран, Кытайдын жана Европа маданиятынын байыркы философтору түшүнүктөрүн ачып берген. Ишеним феноменинин социалдык багыттуулугу тууралуу булактарды ар кандай элге жана ар кандай доорго тиешелүү жазма булактардан жолуктура алабыз. Социалдык кубулуш катары ишеним дээрлик алгачкы уруулардын жашоосунда да маанилүү болгон.

Ишеним категориясына этикалык жана философиялык анализ конкреттүү адамдардын ортосундагы өз ара алакаларды изилдөөгө гана багытталбастан, инсан менен коом, инсан менен мамлекет, инсан менен жамаат, ошондой эле улуттар жана мамлекет ортосундагы өз ара мамилелерди талдоого да багытталган. Бирок ишенимдин категориясы Аристотель, Спиноза, Кант жана Гегелдин эң эле ири философиялык эмгектеринде өтө эле жупуну берилген. Бул инсандар өздөрүнүн эмгектеринде аталган кубулушка токтоло өтүп, бирок аны кеңири жана атайын карашкан эмес.

Ишеним категориясына илимий талдоо жүргүзүү аракеттери 20-кылымда гана колго алынган. Бизге кадырлуу, беделдүү болуп көрүнгөн кандайдыр бир ой-пикирге таянуу, жана ага таянып, өзүбүз изилдей алчу маселени өз алдынча изилдөөдөн баш тартуу абалы катары ишенимди сүрөттөгөн философиялык мамиле буга түрткү болду.

Социологиялык булактарда (П. Бурдьё, 1993; Р. Иглегарт, 1997; Н. Луман, 1994; Т. Парсонс, 1956; А. Селигмен, 2002 ж.б.) ишеним ролдук үмүттүлектерди аткарууда болгон ишенимдүүлүк катары жана социалдык көзөмөлдү ишке ашырууга жол берүүчү механизм катары түшүндүрүлөт. Бул өңүттөн алып караганда, ишеним кандайдыр бир жамааттын чегинде анын мүчөлөрү жалпы кабыл алынган нормаларга, маданий каадаларга, үрп-адаттарга, жалпы этикалык баалуулуктарга ылайык өз ара жардамдашууга даярдыгын көрсөтүп, өздөрүн талаптагыдай жана ак ниеттик менен алып жүрүүсү катары мүнөздөлөт.

Чет элдик психология илиминде адамдын жашоосундагы ишенимдин ролу тууралуу маселени биринчилерден болуп Э. Эриксон көтөрүп чыккан. Ишенимдин психологиялык табиятын изилдөөнүн негизги булагы болуп К. Хорни, 1993; Э. Фромм, 1992; Э. Эриксон, 1996; К. Роджерс, 1994; В. Франкл, 1990; Ф. Фукуяма, 1999 ж.б. эмгектери саналат.

Авторлордун көпчүлүгү (М.Т. Андрюшенко, 1992; Д.И. Дубровский,

1983; С.Л. Франк, 1992; М. Бубер, 1995) ишеним түшүнүгүн адептик сезимдерди жана ынанымдарды өзүнө камтыган адеп-ахлактык аң-сезимдин өзгөчө абалы катары мүнөздөйт. Ошол адептик сезимдер жана ынанымдар инсандын жүрүштүрүшүнүн себептери жана стимулдары болуп саналат.

Россиялык психологияда ишенимдин маанисин ачууга биринчилерден болуп Т.П. Скрипкина аракет кылган. Окумуштуунун көз карашында, ишеним дүйнөгө жана өзүнө карата багытталган эки полюстуу багыт-мамиле. Скрипкина ишенимди адамдардын ортосундагы адеп-ахлактык мамилелердин катарына киргизет, ишенген адамдардын бири-бирин билиши – ага негиз; ишеним сырдуу сезимдерди жана ойлорду берүү аркылуу ишке ашат.

Ишенимдин ар кандай аспектери чет элдик психология илиминде (М. Бубер, С. Джулард, П. Ласкау, Г.С. Салливан, Э.Фромм, Ф. Фукуяма, К. Хорни, Э. Эриксон ж.б.), ошондой эле россиялык психологияда (М.Т. Андрюшенко, И.В. Антоненко, В.П. Зинченко, А.Б. Купрейченко, Б.Г. Мещеряков, В.С. Сафонов, Т.П. Скрипкина ж.б.) өз ара обочолонуп изилденген: башка бирөөнө арткан ишеним социалдык-психологиялык анализге киргизилген; өзүнө болгон ишеним психотерапевттик жана психокоррекциялык процедуралардын предмети катары кызмат кылган; дүйнөгө болгон ишеним инсандын негизги багыты катары каралган. Мына ошентип, бирдиктүү психологиялык феномен катары «ишеним» түшүнүгү аз изилденген жана анын так аныктамасы жок.

Изилдөөлөргө жүргүзүлгөн анализ ишеним феноменинин көп функционалдуу экендигин көрсөттү. Алардын катарында: адамдын дүйнө менен болгон бирдиктүү өз ара аракеттешүүсүн *детерминациялоо* (Ю.В. Веселов); *жөнгө салуучу функция, коммуникативдик, ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгүн камсыздоо функциясы* (И.В. Антоненко); инсандын өзүн таануу процессиндеги *кайтарым байланыш функциясы* (В.С. Сафонов); адамдын дүйнөгө жана өзүнө *шайкеш келүүсүнүн (конгруэнтность)* деңгээлин аныктоо (Т.П. Скрипкина); *өзүн ачып көрсөтүү мүмкүнчүлүгү функциясы* (А.Б. Купрейченко).

Биздин изилдөөдө *ишеним* жалпы психологиялык өңүттөн каралып, *психологиялык мамиле катары кызмат кылат*.

Психологиялык мамилелер индивиддин объективдүү чындыктын ар кандай факторлору менен жеке, тандалган, аң-сезимдүү же инстинктивдүү байланыштарынын системасын билдирет.

Ошону менен бирге эле мамиле индивиддин айрым бир кылык-жоруктарынын, ошондой эле бүтүндөй ишмердигинин мүнөзүн аныктап, анын активдүү позициясын чагылдырат. Ошентип, мамиле – бул өзүнүн маңызына баалоону камтыган байланыш.

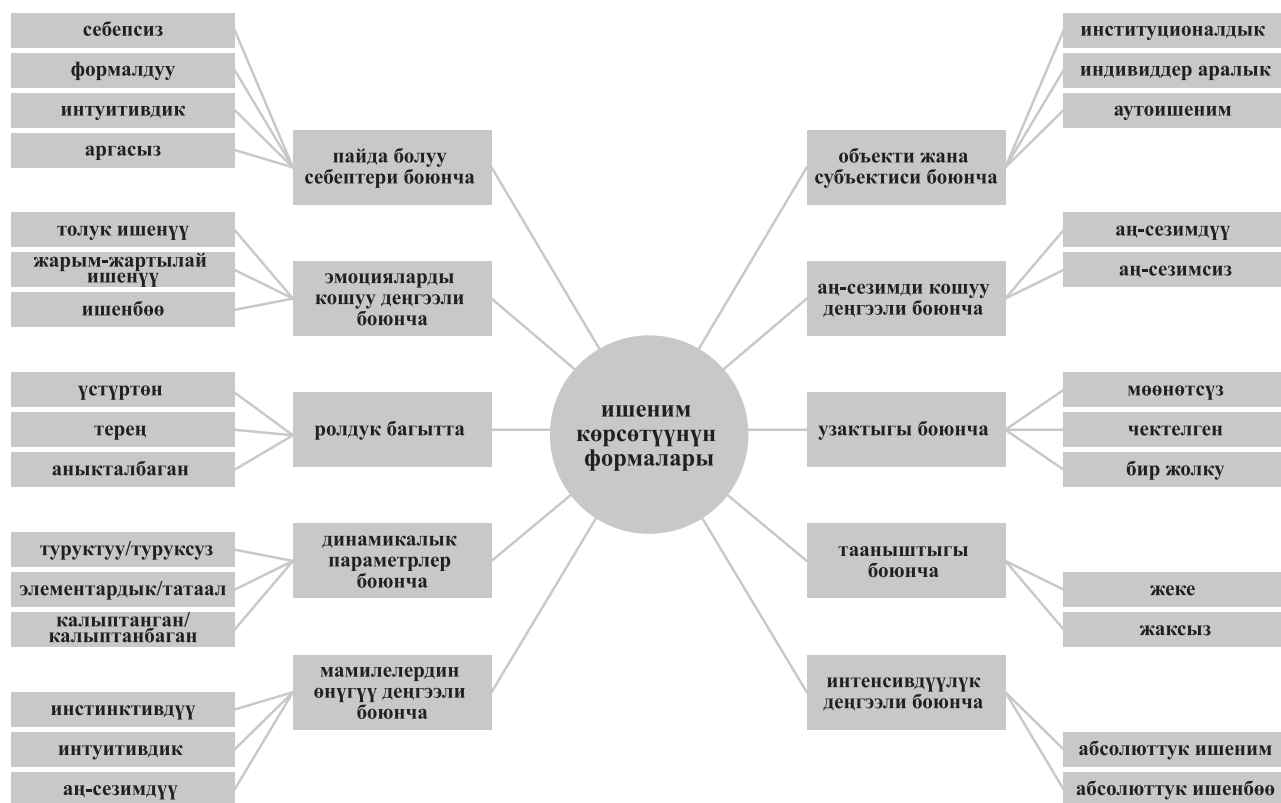
Мамилелер көп маанилүү табиятка ээ: бул байланыш (мамиленин негизи катары) жана мамиленин өзү – ошол байланыштын баалоочу маалыматтарга толтурулушу.

Ата мекендик психология илиминде инсанды сүрөттөөдө негизги критерий болуп саналган «ишеним» терминин психологиялык мамиле катарында изилдөөнүн теориялык негиздөөчүсү болуп В.Н. Мясичев саналат. Ал аны фундаменталдык категория катары карап, анда инсан коомдук мамилелердин персонализацияланган жыйындысы катары кызмат кылган.

Бул учурда инсандын мамилелери – «адамдын сезимдерин, эркин жана аң-сезимин социалдык дүйнө менен бириктирип турган учуктар: кичине группалардан тартып, жалпы жонунан коомго чейин» (1995). Инсандын баштапкы мүнөзү катары, анын «Мен» концепциясын чагылдырып, өзүнө карата мамилеси кызмат кылат. (С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, А.В. Захарова, И.С. Кон ж.б.). «Мен» концепциясынын мазмуну тикелей баамдоонун объектиси катары, бир гана өзүнө болгон мамиле аркылуу гана, башкаларга болгон мамиледен обочо ачылып берилиши мүмкүн эмес. Адам өзүн аңдап-билүүгө ага башкалардын кылган мамилеси аркылуу келет, өзүнө болгон мамиле Башканын мамилеси менен шартталат.

Бул позицияга таянып, *ишенимди адамдардын психологиялык мамилесин чагылдырган бирдиктүү системалык түзүлүш* катары аныктайбыз. Ал мамилелер өзүн кабыл алуу, өзүнүн эмоционалдык маанилүүлүгү жана дүйнөнүн коопсуздугуна болгон ишенимге негизделип, адамдардын бири-бирине койгон максаттары жана үмүт-тилектери менен аныкталат.

Феноменди изилдөөгө жүргүзүлгөн теориялык анализ (Л.С. Выготский, 1983; Д.Б. Эльконин, 1995; И.А. Джирдарьян, 1981; А.А. Бодалев, 1982; Н.Н. Обозов, 1990; Е. Кроник, А. Кроник, 1989; А.С. Кондратьева, 1979; В.Вичев, 1978; В.Н. Куликов, 1978 ж.б.) ишеним көрсөтүүнүн формаларынын типологиясын иштеп чыгууга өз салымын кошту. Адамдын жашоосунда ишеним көрсөтүүнүн көптөгөн чөйрөлөрү бар болгондугуна карабастан, окумуштуулардын дагы деле изилдөөгө алуусуна сунуштала элек. Типология аталган феномен изилденип жаткан контексттеги түшүнүктөрдүн көп түрдүүлүгүндө адашпай ориентир алуу үчүн өтө маанилүү.

1.1-сүрөт. Ишеним көрсөтүүнүн формаларынын типологиясы

Өз ара мамилелер дүйнөсүнүн жана ишенимдин пайда болуу кырдаалдарынын көп кырдуулугуна байланыштуу, ишенимдин типологиясы бир нече фундаментке негизделиши мүмкүн. **Субъектиси жана объектиси боюнча:** *институционалдык* – индивиддердин социалдык институттарга жана алардын өкүлдөрүнө арткан ишеними, бул шайлоочулук негизиндеги бийлик органдарында жана башка социалдык институттарда айкын көрүнөт; *индивиддер аралык ишеним* – мамилелердеги ишенимдүүлүк бир гана башка адамды таанып-билүүнү билдирбестен, ошондой эле башка бирөөнү өз дүйнөсүнө киргизүү жана бири-биринин дүйнөсүнө кирүүнү билдирет. *Аутоишеним* – дүйнөдө жашап, ага ишенүү менен бирге эле, адам активдүүлүктүн өз алдынча суверендүү субъектиси болуп кала берет, бул үчүн ал дүйнөгө гана ишеним артпастан, өзүнө да ишенүүсү керек.

Тааныштыгы боюнча: *өздүк ишеним* – индивиддерди бири-бири менен болгон алакалары байланыштырат; *ишенимдин таандыгы жок түрү* – бул учурда катышуучулар өздөрүн кеңири социалдык коомчулукка таандыктыгынын натыйжасын көрүшөт. **Аң-сезимдин кошулуусу:** *аң-сезимдүү ишеним* – адамды канчалык жакшы билери маанилүү. Бул жерде маанилүүсү – баарлашуунун мазмундук аспектиси; *аң-сезимсиз ишеним* – адам сага канчалык деңгээлде жакын, анын ички дүйнөсү сеники менен канчалык деңгээлде шайкеш келет. Бул учурда баарлашуунун вербалдык эмес аспектиси негиз болуп эсептелет. **Пайда болуу себеби боюнча:** *себепсиз (шартсыз) ишеним* – Э. Эриксон тарабынан сунушталган «негизги ишеним» түшүнүгүндө кеңири камтылган; *формалдык* – ишеним объектиси тууралуу толук маалымдалгандыгына негизделет (мисалы, партнер тууралуу); *интуитивдик* – аң-сезимсиз, ишеним объектисинин коопсуздугуна интуитивдик ишенүүгө негизделген; *аргасыз ишенүү* – эгерде башка катышуучулардын ниети ачык билинбеген шартта аракет талап кылынса.

Ишенимдин типтеринин бул тандалган сыпаттоосу аларды сүрөттө көрсөтүлгөн ишеним көрсөтүүнүн калган формаларында да болгон ар кандай психологиялык мамилелер катары мүнөздөйт.

Ишеним – коомдо адамдын социалдык жана психологиялык бакубатчылыгынын негизги элементи, аталган проблематиканы курактык аспектиде кароо маанилүү, себеби так ушул этапта өзүнө карата аң-сезимдүү ишеним өзүнө карата *чагылышкан* мамиле тибинде калыптанат.

Өспүрүмдүк курактын бир гана мамилелердин системасын калыптандыруудагы маанилүүлүгү белгиленбестен, жалпысынан алганда балдардын көптөгөн психикалык өзгөчөлүктөрүнүн калыптануусунда да маанилүүлүгү белгиленет. Мындай бүтүм батыш психологиясынын (А. Адлер, А. Гезелл, К. Левин, М. Мид, Г.С. Салливан, Г. Томе, З. Фрейд, А. Фрейд, Э. Фромм, К. Хорни, Э. Шпрангер, Э. Эриксон, К.Г. Юнг), ошондой эле ата мекендик психология илиминин (Л.С. Выготский, Л.И. Бершедова, Л.И. Божович, И.В. Дубровина, И.С. Кон, А.М. Прихожан, А.А. Реан, Н.Н. Толстых, Д.И. Фельдштейн ж.б.) алдыңкы багыттарында көрсөтүлгөн бардык теориялык моделдерде баса белгиленет.

Жаш өспүрүм куракка өздүк аң-сезимди жана рефлексияны өнүктүрүү, өзүнө адекваттуу баа берүү, чоңойгондук сезими, өзүн өзү жетилтүү жана өз тагдырын өзү чечүүгө умтулуу, эмпатия, конформдуулук, агрессивдүүлүк, импульсивдүүлүк,

негативизм сыяктуу сапаттык жаңы түзүмдөр мүнөздүү болот деген окумуштуулардын пикирлери бир жерден чыкты. Бул сапаттык түзүмдөр өспүрүмдүн өз ара мамилелерине өзүнүн тагын калтырат (Л.С. Выготский, Л.И. Божович, Л.И. Бершедова, Д.Н. Дубровин, Я.Л. Коломинский, Т.М. Марютина, О.А. Москвитина, А.П. Новгородцева, Д.Б. Эльконин, Д.И. Фельдштейн ж.б.). Өспүрүмдүн аң-сезиминин өнүгүүсүнүн бул жаңы түрмөгү А.А. Бодалевдин (1970), Л.И. Божовичтин (1976), Н.И. Гуткинанын (1987), И.В. Дубровинанын (2003), И.С. Кондун (1982), А.М. Прихожандын (1987), Д.И. Фельдштейндин (1987) ж.б. эмгектеринде кеңири ачылып берилген.

Бирок, А.А. Бодалевдин көз карашында, адамдын конкреттүү бир этапка өтүүдө анда байкалып жаткан сапаттык жана сандык өнүгүү мүнөздөмөлөрү жашоонун ошол бөлүгүндө гана ага таасир берүүчү объективдүү жана субъективдүү факторлору менен аныкталат деп бүтүм чыгаруу орой жөнөкөйлөтүүчүлүк болор эле. Ошондуктан жаш өспүрүм курак маселесин карап жатып, аң-сезиминин бул куракка чейинки өнүгүүсүн да эске алыш керек.

Аң-сезимди өнүктүрүү – психикалык уюшулушту калыптоонун, Өзүн, Башканы жана Дүйнөнү түшүнүүнүн жана ага болгон мамиленин (ишеним жана ишенбестик) үзгүлтүксүз процесси. Андоо сезими борборунда Мен структурасы турган субъект тарабынан ишке ашат. Өзүн жана Башканы таанып-билүү негизги орунду ээлейт, бирок дифференциалдуу эмес, интуитивдик формада да жашоо сүрө алат. С. Л. Рубинштейн бала үчүн Башка бирөөнүн бар болуусу генетикалык жактан негизги фактор болуп саналарын көрсөткөн. Аң-сезимдин өнүгүүсү дифференциация (Мен жана Мен эмес, Мен жана Башка) процессинин натыйжасында жүрөт, анын ар бир этабы ишенимдин өнүгүүсүнүн белгилүү бир этабын – баштапкы ишенимден тартып, өзүнө кылган мамилесинин чагылышуусу тибиндеги ишенимге чейинки этабын калыптандырат.

Өзү тууралуу баштапкы түшүнүктү ишенчээк субъект деңгээли түзөт. Бул деңгээл, «предсознание» менен биргеликте, негизги ишеним деңгээлинин калыптаныуу мезгили менен тыгыз байланышта (Э.Эриксон).

Бул жалпысынан алганда, дүйнөгө карата инстинктивдик ишеним артуу же ишеним көрсөтпөө. Мектепке чейинки жана кенже мектеп курагында рефлексивдүү аң-сезимдин предпосылкасы болгон интуитивдик аң-сезим калыптанат. Аталган куракта ишенимдин объектиси болуп, авторитеттүү Башкалар саналат. Ишеним конкреттүү фактылар жана түшүнүктөргө негизделип курулбастан, *интуитивдик* деңгээлде болот. Жаш өспүрүм курак рефлексивдүү аң-сезимдин пайда болуусу менен мүнөздөлөт, жана аң-сезимдүү өздүк рефлексиянын негизинде «Мен – Башка бирөө» мамилелер системасында ишенимдин жаңы деңгээли пайда болот. Өзүнө болгон ишеним *өзүнө кылган мамилесинин чагылышуусу* тибинде пайда болот. Субъект өзүнүн кыймыл-аракеттеринен жана кылык-жоруктарынан Башкага жана өзүнө болгон мамилени көрүп, өзүн таанып-билет (1.2-сүрөт).

Берилген схемада деңгээлдер вертикалдык да, горизонталдык да байланышта болуп, ал эми бул ишенүүнүн сапаттык мүнөздөмөлөрүн жана аны бирдиктүү түшүнүк катары кароого мүмкүнчүлүк берет.

Инсандык кайта өзгөрүүлөрдөн тышкары өспүрүмдөрдүн айланадагылар менен мамиле чөйрөсү да өзгөрүүгө дуушар болот.

1.2-сүрөт. Ишенимди калыптоонун этаптары

Аларда мамиленин үч системасы калыптанат: ата-энеси менен, мугалимдери менен жана курдаштары менен болгон мамилелер. Курдаштары менен болгон мамилелер тең укуктуу мүнөзгө ээ, ал эми башкалар менен болгон мамиле тең укуктуу эмес. Өспүрүм менен чоңдордун ортосундагы өз ара конфликттерди жоюуга ишенимге негизделген жана достук мамилелер жана бирин-бири сыйлоо түрткү болот.

Ишенимдүү достук мамилелерде керектүүлүк жана барктуулук сезидеринен айырмаланып, адам кандайдыр бир ишеним кризисин өзүнүн башынан өткөрүшү мүмкүн. Ал эч кимге ишеним артпай, эч ким аны түшүнбөй жана кабыл албачудай сезип, ошол эле учурда өзүнө да ишене албайт, себеби мындай учурларда өзүн барктоо сезими көп учурда төмөндөп кетет. Азыркы учурда өспүрүмдөр арасындагы жакын достуктун жоктугу актуалдуу болуп келүүдө, анын үстүнө бул кубулуш жалгыздыктын терс жагы катары да каралууда. Өспүрүмдөр башынан өткөрүп жаткан терс кубулуштар бүгүнкү күндөгү социалдык дезадаптациянын себеби болууда.

Ошентип, ишеним жаш өспүрүм курактагы мамилелердин негизги фактору болуп саналат, себеби, биринчиден, бул куракта мамилечилдик өтө өнүккөн; экинчиден, ишеним өз ара мамилелердин ынактыгынын деңгээлин аныктайт; үчүнчүдөн, ишенүү мүмкүнчүлүгү, бир жагынан алганда, өспүрүм курактагы ар кандай жаңы түзүмдөр аркылуу аныкталат, ал эми экинчи жагынан алганда – өзүнө жана башкаларга болгон ишеним тенденциясынын басымдуулугу ушул жаңы түзүмдөрдүн өнүгүүсүн шарттайт.

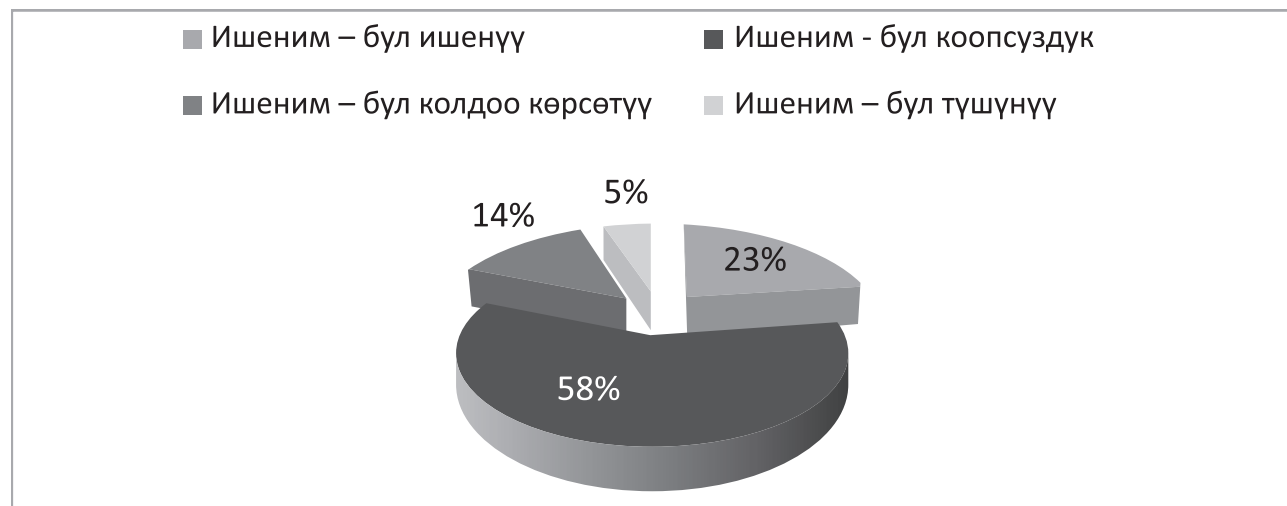
«Ишенимди жаш өспүрүм курактагы негизги фактор катары изилдөө методологиясы» аталышындагы экинчи главада иште колдонулуучу негизги методологиялык принциптер жана ыкмалар, изилдөөнүн программасы дыкаттык менен баяндалды, эмпирикалык маалыматтарды чогултуунун жана анализдөөнүн методдоруна мүнөздөмө берилди.

Изилдөөнүн негизделген тандоосу. Бул тандоо кокустук эмес, себеби так ушул жаш өспүрүм куракта ишенимдин маанилүүлүгү жогорулайт, себеби убакыттык перспектива кеңейип, башкача айтканда ишенген адамдар узак убакытка тандалып, так ушул куракта тапкан достор өмүрлүк достор болуп калышат. Өспүрүм курактагы достук издөөнүн түпкү мааниси коргонуу жана түшүнүүнү издөө, өзүн аңдап-билүү, адамдар арасында жана дүйнөдө өзүнүн ордун, өзүнүн келечегин табуу маселелери менен тыгыз байланышкан.

3-глава. Психодиагностикалык изилдөөнүн маалыматтарын анализдөө жана интерпретациялоо. Биринчи этапта аныктоо методу, эркин баяндоолордун контент-анализинде жаш өспүрүмдөрдүн «ишенүү» жана «ишенбөө» тууралуу түшүнүктөрү изилденди. Өзүнчө ойлор анализдин кичине гана бөлүгүн түздү. Изилдөөдө 400 адам катышты.

Сурамжылоонун жыйынтыктары «ишеним» термини тууралуу түшүнүктөрдүн төрт негизги тобу бар экендигин көрсөттү (3.1-сүрөт): Ишеним – бул ишенүү («ишенүү» – бул мен ишенип артып, мага ишеним арткан учур). Түшүнүктөрдүн бул тобу өспүрүмдөрдүн дале да болсо мазмундук жана маанилик деңгээлде ишеним тууралуу калыптанган түшүнүгү жок экендигин көрсөтөт.

Ишеним артуу – бул коопсуздук жана ишенимдүүлүк («ишенүү» – бул коркунуч жок болуп, адамга таянса боло турган учур, ишенимдүү адамга гана ишенсе болот, өзүнүн сырларын ишенип, чыккынчылыктан коркпосо болот). Өспүрүмдөрдүн түшүнүктөрүнө ишенимди сүрөттөөчү мүнөздөмөлөр да кирет. Ишеним – бул колдоо көрсөтүү («ишенүү» – бул колдоо жана жөлөк болуу, сен ишенген адам ар кандай кырдаалда колдойт деп ишенүү). Мындай көз караш өздүк тажрыйбанын элементтерин да камтыйт. Ишеним – бул түшүнүү («ишенүү» - сени түшүнүп, айыптабасына ишенүү). Бул топтогу өспүрүмдөрдүн ишеним тууралуу түшүнүгүндө мазмундук мүнөздөмөлөр камтылат.

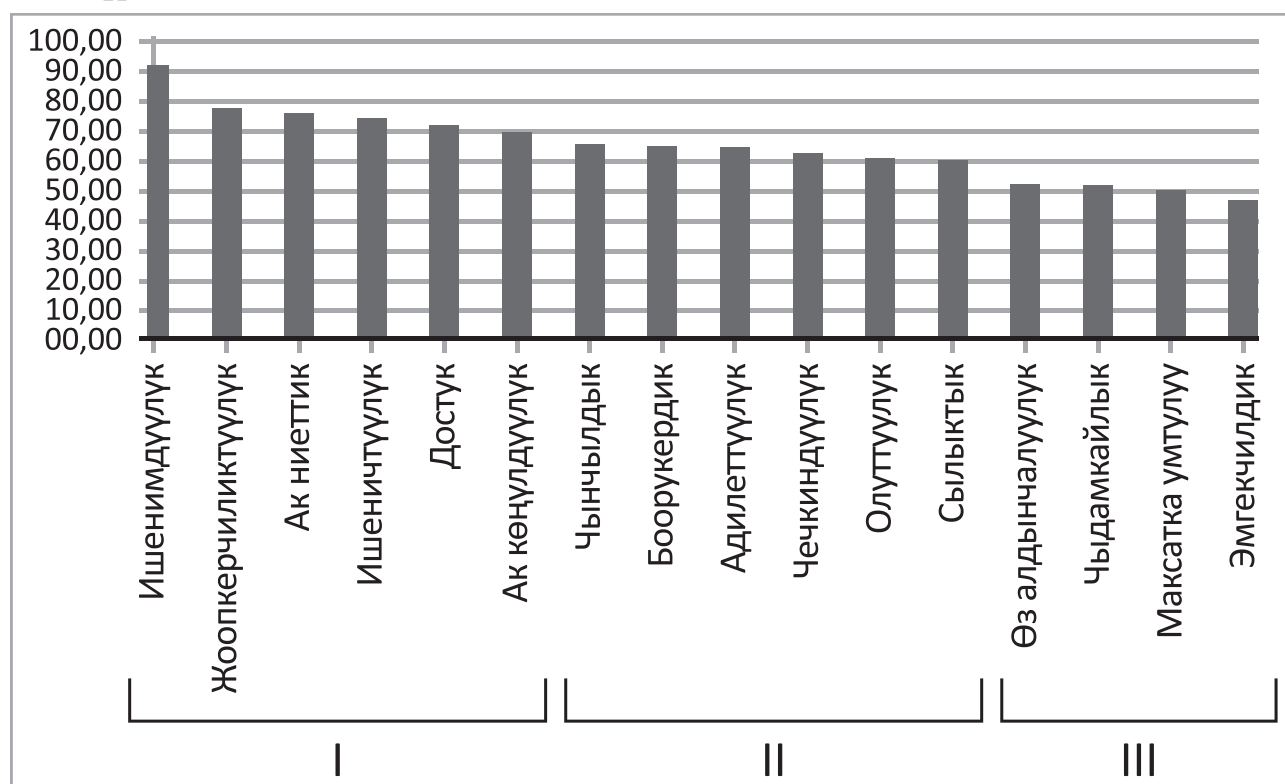
3.1-сүрөт. Жаш өспүрүм куракта ишеним жөнүндөгү түшүнүктөр, % катышта

Көпчүлүк өспүрүм жана жаштарда (58%) ишеним тууралуу түшүнүк өз ара мамилелердеги коопсуздук жана ишенимдүүлүк кепилдиги катары калыптанган, айрыкча достукта, ал эми өспүрүм жана жаштардын 23%ында ишеним феномени тууралуу так түшүнүк жок.

Ишенбөө феномени тууралуу түшүнүктөр бир аз башкача бөлүштүрүлдү: 35% ишенбөө – бул күмөн саноо жана шектенүү деп эсептешсе, өспүрүм жана жаштардын 30% ишенбөөнү чыккынчылык коркунучу катары санашып, ал эми респонденттердин 31%ында ишенбөө тууралуу эч кандай түшүнүк калыптана электиги аныкталды. Бул өздүк рефлексия жана өздүк аң-сезим сыяктуу жаңы түзүмдөр калыптанып бүтө электиги менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Т.П. Скрипкина боюнча ишеним объектиси катары башка бирөөнүн психосемантикалык портрети

Өспүрүм жана жаштардын ишенимине татыган инсандын мүнөздөмөлүк портретин ошол адамдын сапаттык тексттик интерпретациясы катары карайбыз (3.2-сүрөт).

3.2-сүрөт. Ишенимге татыган инсандын психологиялык портрети

Өспүрүмдүн жана жаштардын инсандыгынын мүнөздөмөлүк портретин түзүүдө жалпы кабыл алынган моралдык жана адеп-ахлактык нормаларга кайрылса болору диаграммадан көрүнүп турат (II блок). Буга далил болуп, сыналучулар негизги катары бөлүшкөн сапаттар саналат (I блок). С.Л. Рубинштейндин түшүнүгүндө жоопкерчилик, ишенимдүүлүк, чынчылдык сыяктуу сапаттар – бул жетилген адамдын сапаттарынын жыйындысы (2004).

Жоопкерчилик – бул өзүнө болгон берилгендик, өзүнүн сезимдеринин адеп-ахлактык маңызына ишенүү, өзүнүн тууралыгына ишенүү; өзүнө гана жооп бербестен, башкаларга да, алар менен өз ара мамилелердин мүнөзүнө да жооп берүү.

Ишенимге татыбаган инсанды сүрөттөөдө респонденттердин жообу так жана конкреттүү болду. Көпчүлүгү кекчилдик, сараңдык, эгоизм, одонолук, текебердик, коркоктук, ичи тардык сыяктуу сапаттарды белгилешкен. Жаш өспүрүмдөр сапаттарды ачып көрсөтүүдө жогорку кызыгууну көрсөтүшүп, сунушталган тизмеге куулук,

калпычылык, пессимизм, ач көздүк, жабык мүнөздүк, ишенимсиздик, жек көрүүчүлүк, эки жүздүүлүк, көңүл коштук, уятсыздык сыяктуу сапаттарды кошушкан.

Ошентип, жаш өспүрүмдөрдүн аң-сезиминде ишенимге арзыбаган адамдын инсандыгы тууралуу түшүнүгү тагыраак түзүлгөн. Балким, бул жаш өспүрүм курак достук мамилелердин маанилүүлүгү менен шартталгандыгына байланыштуу. Бул куракта ишенимге арзыбаган, чыккынчылыкка жакын табияты бар жана шектенүүнү жараткан адамдарды аныктап билүү жана аларды өзүнүн баарлашуу чөйрөсүнөн чыгаруп салуу өтө маанилүү.

Изилдөөнүн биринчи этабын жыйынтыктап жатып, жаш өспүрүм куракта ишенимге татыган инсан тууралуу түшүнүктөр даде бүдөмүк жана так эмес болорун аныктадык. Бул куракта ишенимге арзыган адамдын мүнөзү тууралуу түшүнүктөр өзүнүн тажрыйбасы аркылуу жаңыдан калыптанат, себеби өспүрүмдөр ушуга чейин өздөрү мүнөздөмө бере албагандыктан, жүрүш-туруштун жалпы кабыл алынган нормаларына таянат. Ал эми ишенимге татыбаган адамдын инсандыгы тууралуу түшүнүктөр жаш өспүрүм куракта, тескерисинче, ачык жана конкреттүү болуп, реалдуу субъективдүү тажрыйбага негизделет. Чынында, бул ишенимге негизделген мамилелерди курууда ийгиликсиз тажрыйба менен байланыштуу.

Изилдөөнүн экинчи этабына 193 жаш өспүрүм тандалды: алар № 70 мектеп-гимназиясы, Хайдаркан айылынын № 20 орто мектеби, Кадамжайдагы «Семетей» Кыргыз-Түрк лицейинин 9-11-классынын окуучулары.

Дж. Б. Роттердин «Адамдар ортосундагы (социалдык) ишеним шкаласы» методикасы (С.Г. Достовалов тарабынан адаптацияланган).

Берилген методиканын натыйжаларына таянып, тандалгандар эки топко бөлүндү: бир топто ишеним деңгээли орточодон жогорку көрсөткүчтөргө ээ болгон жаш өспүрүмдөр ($n = 109$, мындан ары ЖИ – жогорку ишеним), ал эми ишеним деңгээли төмөн болгондор экинчи топту түзүштү ($n = 84$, мындан ары ТИ – төмөнкү ишеним).

3.1 таблицасы. Дж. Роттердин методикасы боюнча шкала көрсөткүчтөрүнүн орточо чоңдуктары ЖИ жана ТИ (%)

Көрсөткүчтүн аталышы	ЖИ тобу ($n = 109$)	ТИ тобу ($n = 84$)	Ф - Фишер	P
Башкаларга болгон ишеним	56,48	43,5	1,79	< 0,03

Дж. Роттердин пикири боюнча, ишеними жогору болгон адамдар азыраак калп айтып, башкаларды сыйлоого умтулуп, ишенимдүү болушат, алар ишенме жана аңкоо болушпайт. Алар адамдар ортосунда ачык, позитивдүү мамиле курууга умтулуп, башка адамдын ак ниеттүүлүгүнө жана боорукердигине ишенишет.

Бөлүнгөн топтор арасында эмпатия, жалгыздыкты субъективдүү башынан өткөрүү деңгээлинин көрсөткүчтөрүнө, өзүнө карата мамиленин өзгөчөлүктөрүнө жана адамдар ортосунда мамилелерди куруу өзгөчөлүктөрүнө салыштырмалуу изилдөө жүргүзүлгөн.

Өзүнө карата мамилени изилдөө методикасы (С.Р. Пантелеева).

Өзүнө карата мамиле индивиддин өзүнө болгон мамилесинин аздыр-көптүр оң же терс деңгээлин, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө ишенүүнү чагылдырган түзүм катары

баамдалат. Эмоционалдык жана баалоочу система катары анын негизин өзүн сыйлоо, өзүн кабыл алуу жана өзүнө баа берүү сыяктуу критерийлер түзөт (3.2 таблицасы).

3.2 таблицасы. Өзүнө карата мамилени изилдөө методикасы боюнча ЖИ жана ТИ топторундагы орточо чоңдуктар (%)

Шкаланын/фактордун аталышы	ЖИ тобу (n = 109)	ТИ тобу (n = 84)	φ - Фишер	P
Ачыктык	13,83	84	10,37	<0,001
Чагылышкан Мен	53,21	87,18	5,23	<0,001
Өзүн жакшы көрүү	47,71	34,62	1,8	<0,05
Конфликттүүлүк	29,36	65,39	4,98	<0,001
Өзүн өзү урматтоо фактору	58,72	71,79	1,86	<0,05

Жаш өспүрүмдөрдүн ТИ тобу «ачыктык» шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөргө ээ болду ($\phi=10,37$, $p < 0,001$). Бул аларга айкын коргоочулук жүрүм-турум мүнөздүү экендигин, жана айланадагылар менен мамиле курууда жалпы кабыл алынган жүрүм-турум жана өз ара мамилелер нормаларына жооп берүүгө умтулуу да мүнөздүү экендигин билдирет. Алар өзү менен ак ниет мамилелерден качышат. Аларга өзүнө тандалмалуу мамиле, өзүн өзү критикалоо мүнөздүү. Өзүнө болгон ишенимсиздик жүрүм-турумдагы конформдуулук феноменин жаратат. Бул учурда кеп башкаларга болгон ишеним тууралуу эмес, ишенгичтик тууралуу болот. Адам өзүнө ишенбөө аркылуу, өзүн кандай сындаса, башканы да ошондой баалап, мунун натыйжасында өзүнө да ишене албай, айланадагыларга да ишенич артпайт.

Жаш өспүрүмдөрдүн ТИ тобу «чагылышкан Мен» шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөргө ээ болду ($\phi=5,226$, $p < 0,01$). Мындай көрсөткүч, жаш өспүрүмдөрдүн субъективдүү көз карашында, алар адамдарда симпатия жана урматтоо сезимин жарата аларын билдирет. Алардын көз карашында, айланадагылардын оң мамилеси белгилүү бир сапаттары, кылган иштери менен гана байланыштуу болуп, башка сапаттары адамдардын кыжырдануусун жана кабыл албоосун жаратат.

Жаш өспүрүмдөрдүн ТИ тобу ЖИ тобуна салыштырмалуу «конфликттүүлүк» шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөргө ээ болду ($\phi=4,976$, $p < 0,001$). Бул көрсөткүч жаш өспүрүмдөрдүн дүйнөсү ички конфликттерге, күмөн саноолорго, өзү менен каршылашууга жык толгондугун билдирет. Мында өзүн негизсиз талдай берүү жана рефлексия тенденциялары айкын көрүнөт. Мындай жаштардын өзүнө карата терс мамилеси басымдуулук кылат. Алар өзүнүн «Мен» мазмунун дайыма көзөмөлдөп, ички дүйнөсүндө болуп жаткан бардык нерсени терең талдоого умтулушат. ТИ тобундагы жаш өспүрүмдөр өзүнө койгон жогорку талабы менен айырмаланышат, бул көп учурда реалдуу «Мен» жана идеалдуу «Мен» ортолорунда, талпынуулары менен иш жүзүндөгү жетишкендиктери ортосунда конфликттерге, өзүнүн барксыздыгын моюнга алууга алып келет.

ЖИ тобундагы жаш өспүрүмдөр жалпы жонунан алганда өзүнө оң мамиледе экендиги аныкталды, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрү жана айланадагылар койгон талаптардын ортосунда, тырышуусу менен жетишкендиктери ортосунда балансты сезе билип, жашоосуна жана өзүнө канааттанышат, ошол себептен

курчап турган дүйнө алар үчүн позитивдик боёлгон көрүнүп, мындай дүйнөгө ишенич артса болорун билишет.

ТИ тобундагы өспүрүм жана жаштарда «өзүн өзү урматтоо» фактору боюнча жогорку көрсөткүчтөр да басым кылууда ($\phi=1,861$, $p<0,05$), бул алардын өзүнүн «Менин» моралдуулуктун, ийгиликтин, эрктин, максатка умтулуунун социалдык-нормативдик критерийлерине карата сыйлоого татыктуу деп эсептегенинде.

Балким, алар өздөрүнүн жакшы сапаттарын ашыра баалап, башкалар аларды «жетишерлик баалабай жатат, ошондуктан айланадагылар ишенимге арзыбайт» деп эсептешет. ТИ тобуна салыштырмалуу ЖИ тобундагы өспүрүм жана жаштардын «өзүнө берилгендик» шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөрү байкалды. Бул респонденттердин ЖИ тобуна өздөрүнө адекваттуу көз караш, көпчүлүк сапаттарын жана өздөрүнө карата талаптарды өзгөртпөй сактап калууга умтулуудан кабар берет.

Өзүнө болгон ишеним феномени С.Р. Пантелеванын өзүнө карата мамилени изилдөө методикасы боюнча кийинки шкалаларды камтыры тууралуу божомолдор келтирилген: өзүнө ишенгендик, өзүн өзү жетектөө, өзүн кабыл алуу, өзүн жакшы көрүү. Ушундай эле көз карашты Wells & Marvell (1976) да карманат. Алардын түшүнүгүндө өзүнө карата мамиле, өзүн баалоо «өзүнө ишеним артуу», «өзүн аңдоо», «өзүнө болгон көз караш», «өзүнүн образы» мазмуну жагынан жакын түшүнүктөр (3.3 таблицасы).

3.3 таблицасы. Өзүнө карата мамилени изилдөө методикасынын шкалаларынын негизинде ЖИ жана ТИ топторундагы өзүнө ишенүү шкаласынын көрсөткүчтөрүнүн орточо чондуктары (%)

Көрсөткүчтүн аталышы	ЖИ тобу (n = 109)	ТИ тобу (n = 84)	ϕ - Фишер	P
Өзүнө карата мамилени изилдөө методикасы боюнча өзүнө ишенүү	58,72	41,03	2,4	<0,01

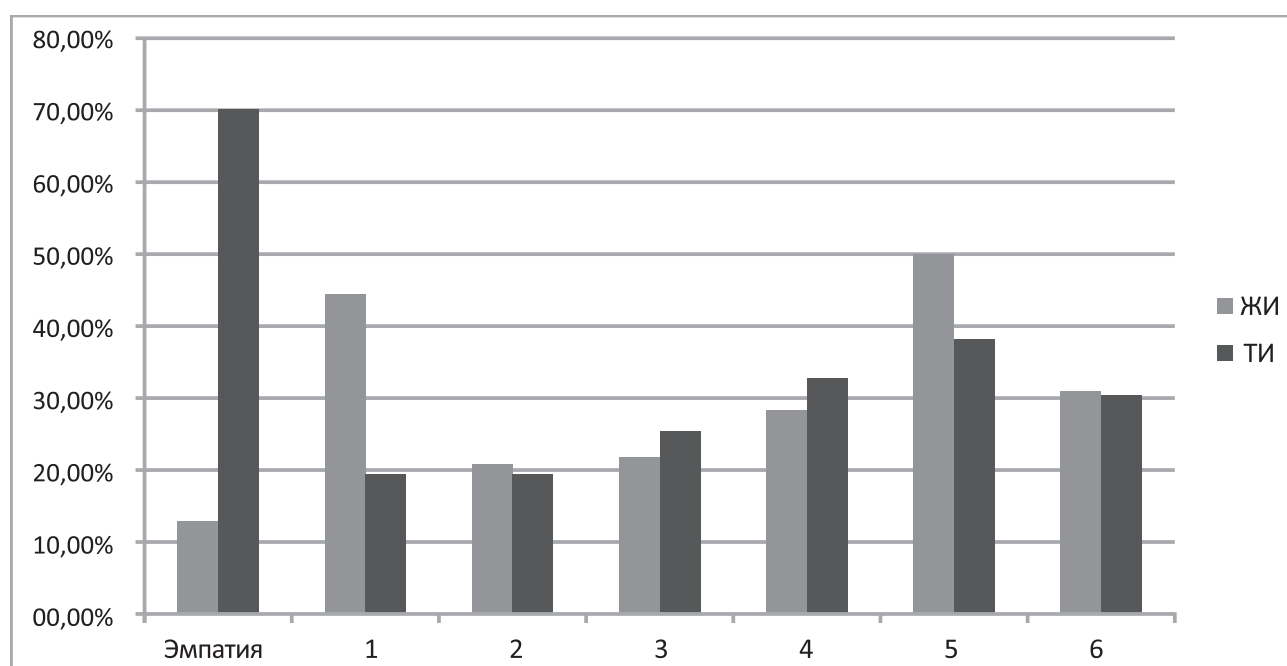
ЖИ жана ТИ топторунун ортосундагы «өзүнө ишенүү» шкаласы боюнча ырасталган айырма ($\phi=2,4$, $p<0,01$) өзүнө ишенген жаштар жана өспүрүмдөр өзүнө ишенбегендер менен салыштырмалуу айланадагыларга ишеним артууга шыктуу келери тууралуу айтып турат.

В.В. Бойконун «Эмпатикалык шыктардын деңгээлдеринин диагностикасы»

Жаш өспүрүм куракта өзүн таанып-билүү процесси сезимдер жана эмоциялар менен коштолот. Бул сезимдер бара-бара мамилелердин эмоционалдык жана баалуулук системасына айланат. Салыштырма анализдин маалыматтары ЖИ жана ТИ топторунун ортосунда методиканын айрым бир шкалалары боюнча маанилүү айырмалар табылгандыгын көрсөтөт. ЖИ тобуна салыштырмалуу ТИ тобуна «жалпы эмпатия» деңгээли боюнча жогорураак көрсөткүчтөр мүнөздүү болду ($\phi=8,503$, $p<0,01$).

Бул көрсөткүч ТИ тобундагы жаштар жана өспүрүмдөр эмпатияга шыктуу, кайгыны чогуу бөлүшүү, башкаларга кайгыруу, башка адамдын ички дүйнөсүнө сүңгүп кирүү, анын санаркоолорун жана сезимдерин түшүнүү шыктары алар-

да өнүккөндүгүн билдирет. Алар айланадагылардын муктаждыктарына жана көйгөйлөрүнө сезгич келип, кең пейил жана көп нерсени кечирүүгө шыктуу келишет. Эмоционалдык жактан боорукер, мамилечил келип, айланадагылар менен бат тил табышат, бул өз учурунда социалдык айланасына аны оңой эле манипуляциялоого жол берет. Мындай өспүрүмдөр өздөрүнүн кылган ишине башкалар тараптан дайыма социалдык колдоого муктаж, айланадагылар аларга карата арамзалык, прагматикалык мамиле кылып жатканын сезишип, ошол себептен аларга ишеним артышпайт. ТИ тобуна салыштырмалуу ЖИ тобунда эмпатия деңгээли төмөн болгондугуна карабастан, «эмпатияга болгон кеңири шык» аларда жогорураак жана статистикалык маанилүүлүк деңгээлине жетпейт.

Эскертүү: 1 – эмпатиянын рационалдык каналы; 2 – эмпатиянын эмоционалдык каналы; 3 – эмпатиянын интуициялык каналы; 4 – эмпатияга түрткү берүүчү багыттар; 5 – эмпатияга болгон кеңири шык; 6 – эмпатиядагы идентификация.

3.3-сүрөт. «Эмпатикалык шыктардын деңгээлдеринин диагностикасы» методикасы боюнча ЖИ жана ТИ топторундагы шкалалардын орточо көрсөткүчтөрү

ЖИ тобундагы өспүрүм жана жаштарга «эмпатиянын рационалдуу каналы» көбүрөөк мүнөздүү ($\varphi=3,803$, $p<0,01$). Бул критерий респонденттердин көңүлү, түшүнүгү жана ойлонуусу башка адамдын табиятын, абалын, проблемаларын жана жүрүм-турумун түшүнүүгө багытталгандыгын көрсөтөт. Бул өнөктөштү эмоционалдык жана интуитивдик жактан ачып берүүчү башка адамга болгон спонтандык кызыгуу. Эмпатиянын рационалдык компонентинен башкаларга болгон кызыгуунун логикасын жана мотивациясын издөөнүн кажети жок. Өнөктөш жөн гана өзүнүн болуусу менен кызыгууну жаратып, бул өз учурунда анын өзгөчөлүктөрү тууралуу объективдүү чечимдерди чыгарууга жол берет.

Эмпатия сезими жогорку деңгээлде өнүккөн адамдарда эмпатия объектисине карата кызыгуусу жана боорукердиги жогору болуп, башкаларды

таарынтып алуу коркунучун калыптайт. Эмпатия башка адамга карата зордукка жол бербеген жана сүйүүнү, ишенимди, урматтоону камтыган адамдын адеп-ахлактык сапаты катары кызмат кылат.

В. Шутц боюнча «Өз ара мамилелердин сурамжылоосу»

Аталган методика белгилүү бир муктаждыктардын негизинде өспүрүмдөрдүн өз ара мамилелериндеги өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтөт (3.4 таблицасы).

3.4 таблицасы. ЖИ жана ТИ топторундагы «Өз ара мамилелердин сурамжылоосунун» көрсөткүчтөрүнүн орточо маанилери (%)

Шкаланын/фактордун аталышы	ЖИ тобу (n = 109)	ТИ тобу (n = 84)	φ - Фишер	P
Le	31,19	39,74	1,23	
Cw	13,76	15,38	0,31	
Ae	22,94	52,56	4,214	<0,01
Lw	15,59	19,23	0,641	
Ce	7,34	56,41	7,168	<0,01
Aw	19,27	26,92	1,22	

ТИ тобу «Ae – аффектке болгон муктаждык» шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөргө ээ болгон ($\phi=4,214$, $p<0,01$). Бул көрсөткүч сүйүүгө, ынак эмоционалдык байланышка таянып, башка адамдар менен канааттандырарлык мамиле куруп жана ал мамилелерди сактоо муктаждыгын ачык көрсөтөт. Аффектке болгон муктаждык өнөктөш же өнөктөштөр менен эмоционалдык жакындашууну максат кылган жүрүм-турумга алып барат.

ЖИ тобу, тескерисинче, «Ae – аффектке болгон муктаждык» шкаласы боюнча төмөнкү көрсөткүчтөргө ээ болгон ($\phi=4,214$, $p<0,01$). Бул өз учурунда башкаларга болгон ишеним артуусу жогору болго мектеп окуучулары айланадагылар менен жакын мамилелерди түзүүгө муктаж эмес экендигин көрсөтөт.

ТИ тобу «Ce – контролдоо муктаждыгы» шкаласы боюнча жогорку көрсөткүчтөргө ээ болгон ($\phi=7,168$, $p<0,01$). Жогорку көрсөткүчтөр көзөмөлдөөгө, айланадагыларга таасир этүүгө, жетекчиликти колуна алууга, өзү үчүн жана башкалар үчүн да чечим кабыл алууга умтулуунун далилдери болуп саналат. Сыналып жаткандар жоопкерчиликти өз мойнуна алып, көзөмөлдү башка бирөөнө ишене албагандыктан, кырдаалды өз алдынча башкарууну кааларын божомолдоого болот.

Эки топтогу тең «Cw – контролдоо муктаждыгы» шкаласы боюнча төмөн көрсөткүчтөр өспүрүмдөр өзүлөрүнө болгон көзөмөлдү кабыл албаарын, чондор сыяктуу өзүлөрү чечим кабыл алууну кааларын көрсөтүп турат. Эмоционалдык деңгээлде бул муктаждык компетенция жана жоопкерчиликке таянуу менен, өз ара сыйлашуу сезимин сактоого умтулуу катары аныкталат.

С.В. Духновскийдин «Жалгыздыкты субъективдүү кечирүү» методикасынын жыйынтыктары

Адабиятка жүргүзүлгөн теориялык анализ ишенимдин төмөнкү деңгээли баштан жалгыздыкты өткөрүү менен байланыштуу экендигин көрсөттү, себеби башкаларга ишеним артпаган өспүрүмдөр жана жаштар чынында өздөрүн

жалгыз, керексиз, иштин ушундай абалына эмоционалдык жактан канааттанбагандай сезишет.

ЖИ жана ТИ топторунун ортосунда жалгыздыкты субъективдүү кечирүү көрсөткүчтөрү боюнча так айырмачылыктар аныкталбагандыгына карабастан, тандоого алынган жыйынтыктарды ачыкка чыгарууну максатка ылайык деп эсептейбиз. «Жалгыздыкты субъективдүү кечирүү» методикасы боюнча эң эле жогорку көрсөткүчтөрдү респонденттердин 40%, орточо жогорку деңгээлди ЖИ жана ТИ топторунун 54% көрсөттү. Бул бир кыйла айкын эмоционалдык дискомфорттун далили.

Көпчүлүк жаштар жана өспүрүмдөр, башкаларга ишеним артуу жөндөмдүүлүктөрүнө карабастан, азыркы замандагы дүйнөнүн реалийлеринде, дистанттык баарлашуу, өз ара мамилелер виртуалдык баарлашуу менен алмашып калган дүйнөдө, өздөрүн жалгыз сезишет.

Биздин изилдөөгө катышкан өспүрүм жана жаштар баары бирдей деңгээлде жалгыз, бирок алар жүрүм-турумдун ар кандай линияларын тандайт деп божомолдоого болот: бирөөлөрү – өтө эле ишенчээк, жалгыздык сезиминен кутулуу үчүн бекем мамиледе болбогон достор жана тааныштар менен өздөрүн курчап алып, ушуну менен өз ара сапаттуу жана терең мамилелерди компенсациялашат; башкалары болсо, тескерисинче, эч кимге ишенбей, айлана-чөйрөдөн алыстап, өзү менен өзү жалгыздыкты баштан өткөрүшөт.

Башкаларга карата ишеним артуунун деңгээли өзүнө карата мамилеси жана баарлашууга болгон муктаждыктын багыттуулугу менен мүнөздөлөт. Башкаларга карата ишеним өз ара мамилелердин өзгөчөлүктөрүнө да таасир этет, атап айтканда мамилелерден күтүлүүчү натыйжаларга жана жүрүм-турум жолдоруна да таасир этет. Башкаларга болгон ишеним өзүнө болгон жогорку ишенимге негизделет.

Изилдөөнүн жана аныкталган максаттардын негизинде кийинки маселелерди чечүүгө багытталган тренинг иштелип чыкты (**Тиркемени кара**): 1) ишенимге негизделген өз ара аракеттешүүнү курууда коммуникативдик билгичтиктерди өнүктүрүү жана деңгээлин жогорулатуу; 2) өзүнө жана дүйнөгө болгон ишенимин жана өз ара аракеттешүү көндүмдөрүн өнүктүрүү; 3) ишенимге негизделген мамилелерде өзүнө болгон ишенимди калыптандыруу жана өнүктүрүү.

Окуучулар менен топтук иштерди өткөрүүнү табигый өнүгүүнү коштоп жүрүүчү психологиялык метод катары карайбыз. Сабактардагы достук жана ишенимдүүлүк атмосферасы катышуучуларга колдоо катары кызмат кылат.

Программа өзүнө 4 блоктун камтыйт: багыттоочу жана тааныштыруучу блок, «Өзүнө жана дүйнөгө болгон ишенимин жана өз ара аракеттешүү көндүмдөрүн өнүктүрүү» блогу, «Ишенимге негизделген мамилелерде өзүнө ишенүүнү калыптандыруу жана өнүктүрүү» блогу жана интегративдик блок.

Диссертациялык изилдөөнүн **жыйынтыктоочу бөлүгүндө** негизги гипотезаларды ырастоочу жыйынтыктар берилип, кийинки **корутундулар** чыгарылат:

1. Жалпы психологиялык өңүттөн алып караганда, ишеним психологиялык мамиле катары эсептелет. Психологиялык мамилелер индивиддин объективдүү реалдуулуктун ар кандай факторлору менен болгон тандалган, индивидуалдык,

интуитивдик же баамдалган байланыштарын, жана ошондой эле бул факторлорго берилген баалар системасы катары эсептелет. Ушуну менен бирге мамилелер индивиддин активдүү позициясын чагылдырып, анын айрым бир кылык-жоруктарынын жана бүтүндөй ишмердүүлүгүнүн мүнөзүн аныктайт.

2. Ишенүүгө негизделген мамилелер – бул адамдардын бири-бирине карата койгон максаттары жана тилектери менен аныкталган, алардын психологиялык мамилелерин чагылдырган бирдиктүү психологиялык феномен катары эсептелген ишенүүсү. Бул өзүн кабыл алуу, өзүнүн эмоционалдык маанилүүлүгү жана дүйнөнүн коопсуздугуна болгон ишенимге негизделип калыптанган мамилелер. Ишенимдин өнүгүү этаптары адамдын аң-сезиминин өнүгүүсүнө ылайык жүрөт.

3. Ишеним көрсөтүүнүн формаларын классификацилоого негиздер аныкталды (объект жана субъектиси боюнча, пайда болуу себептери, аң-сезимдин бул процеске кошулушу, эмоциялардын кошулушу, узактыгы, тааныштуулуктун деңгээли, интенсивдүүлүк деңгээли, аныкталган ролу, динамикалык параметрлери жана мамилелердин өнүгүү деңгээли боюнча) жана типологиясы иштелип чыкты.

4. Өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын ишенүү жана ишенбөө туралуу түшүнүктөрү так мүнөздөмөгө ээ боло элек, алар кырдаалга жараша болуп, алардын айланасындагы конкреттүү бир маанилүү адамдарга тиешелүү. Өзүнүн жашоосунун бардык чөйрөсүнө «ишеним» түшүнүгүн кеңири жайылтуу үчүн, бул түшүнүктөрдү жалпылоочу критерий аларда дале жок. Өз ара мамилелерди курууда өзүнүн тажрыйбасынын негизинде ишенимге татыктуу жана татыксыз инсан тууралуу түшүнүктөр жаңыдан калыптанып баштайт. Өздүк рефлексиянын өнүгүүсү менен мектеп окуучуларында «Мен – Башка бирөө» мамилелер системасында ишенимдин жаңы деңгээли калыптанат.

5. Башкаларга ишеними төмөн болгон өспүрүм жана жаштарга эмпатия сезиминин жогорку деңгээли, башканын кайгысына ортоктош болуу, башка адамдын ички дүйнөсүнө кирүү, анын сезимдерин жана ойлорун түшүнүү мүнөздүү. Жакын, жылуу эмоционалдык байланышты түзүү жана сүйүү аркылуу башкалар менен жакшы алакаларды түзүү муктаждыгы аларда айкын көрүнүп турат. Бирок алданып жана көңүлү калып калуудан коркушат.

Мындай өспүрүмдөргө чөгүңкү маанай, өзүн урматтоо сезиминин төмөндүгү, күчүнө ишенбөө мүнөздүү; башкаларга төмөн ишеним арткан өспүрүм жана жаштардын ички дүйнөсү күмөн саноо жана ички конфликттерге жык толгон. Өзүнө карата терс мамиле басымдуулук кылып, натыйжада мындай жаштар рефлексияга жана өзүн ашкере талдоого жакын келишет. Ошол эле учурда алар жоопкерчиликти өзүнө алып, башкаларга көзөмөлдү ишенбегендиктен, кырдаалды өз алдынча башкарууну каалашат.

6. Башкаларга жогорку ишеним арткан өспүрүмдөр тырышчаак келип, башкаларга ишеним артпагандарга салыштырмалуу өзүнө ишенишет. Аларды жакшы көрөрүн сезишет, башкалар аларды топтук эреже жана нормаларды сактагандыгы үчүн, акыл-оюнун жана өздүк сапаттары үчүн баркташат. Алар мамилечил, айланадагылар менен аракеттешүүдө болуш үчүн эмоционалдык жактан ачык; өздөрүнө ишенишет, жана жалпысынан өздөрүнө жакшы баа беришет, курчап турган дүйнө

алар үчүн позитивдик боёлгон көрүнүп, мындай дүйнөгө ишенич артса болорун билишет. Башкаларга жогорку ишеним арткан өспүрүмдөр жакын достук мамилелерди куруудан коркушпайт, алар башкалардын беделине көбүрөөк ишенип, аларга кырдаалды башкарууну тапшырышат. Башкаларга жогорку ишеним арткан мектеп окуучулары кызматташтыкка жана командалык ишке даярдыгы мыкты болуп, социумда булардын адаптациялануусу да мыкты келет.

7. Эмпатия сезими жогору өнүккөн өспүрүмдөр өзүнө караганда башка бирөөгө ишенүүгө жакын келишет. Ошол себептен мамилелер ийгиликсиз болуп калганда өздөрүн күнөөлөп, кырдаалга жалпы анализ жасашпайт. Ал эми башкаларга караганда өздөрүнө көбүрөөк ишенген өспүрүмдөрдүн эмпатия сезими төмөн болуп, жолу болбой калган учурларда башкаларды күнөөлөшөт.

8. Башкаларга ишенимдин бар же жоктугуна карабастан, мектеп куралындагы өспүрүмдөрдө айланадагылар менен жакшы алакаларды түзүү муктаждыгы өтө курч. Мындай алакалардын аркасында кызматташтык жана өз ара аракеттешүү пайда болот. Башка окуучуларга карата ишенимдин деңгээлине карабастан, аларга өзүн маанилүү жана барктуу инсан катары сезүү өтө маанилүү. Жалпы жонунан алганда өспүрүмдөр аларга кылган көзөмөлдү кабыл алышпайт, чечимдерди чоңдордой болуп өздөрү кабыл алгылары келет.

9. Жалгыздык сезими өспүрүм жана жаштардын бардыгына мүнөздүү. Бул башка адамга ишене алуусу менен байланыштуу эмес. Алар өздөрүн азыркы дүйнөдө, дистанттык баарлашуу мезгилинде жана өз ара мамилелер виртуалдык баарлашуу менен алмашып калган дүйнөнүн реалийлеринде жалгыз сезишет.

Коммуникативдик көндүмдөрдү өнүктүрүү чоң мааниге ээ экендигин белгилеп кетсек болот, себеби айланадагы адамдар менен жемиштүү өз ара аракеттенүүнү түзө албоо инсандын социалдашуусуна терс таасирин тийгизет. Буга байланыштуу өспүрүм курактагы мектеп окуучуларына эффективдүү психологиялык жардамдын перспективдүү багыты катары өзүнө ишенүү, башкаларга жана дүйнөгө болгон ишеним артуусунун чегин кеңейтүүгө жана курдаштары менен мамилелерин оптималдаштырууга, ошондой эле өзүнө болгон ишенимин арттырууга түрткү болчу максатка багытталган психологиялык иш жүргүзүүнүн маанилүүлүгүн **сунуш** катары белгилеп кетсек болот.

Аткарылган изилдөө жалпы жонунан алганда негизги божомолдорду тастыктады. Бирок ошону менен бирге эле каралып жаткан маселе боюнча **келечектеги изилдөөлөрдүн перспективасына** жаңы маселелерди да ачты.

Келерки изилдөөлөрдүн предмети болуп ишенимге негизделген мамилелердин маданият аралык анализи же ишеним феноменин гендердик таандыгы же регионалдык компонентин эске алып изилдөө маселеси болушу мүмкүн.

Аң-сезимдин калыптануу этабына жараша инсандын онтогенезиндеги ишенимге негизделген мамилелерди калыптоонун өзгөчөлүктөрү маселеси ачык бойдон калууда.

Изилдөөнүн дагы бир маанилүү маселеси болуп, окутуу процессиндеги ишенимге негизделген мамилелердин ролу саналууда, себеби баары

пропагандалап жана талкуулап жаткан инсанга багытталган окутуу мугалим жана окуучунун ортосунда, мугалим жана студенттин ортосунда ишенимдүү мамилелерди түзгөн учурда гана мүмкүн болору белгилүү. Ишенимге негизделген мамилелер окуу жайдагы жакшы психологиялык чөйрөнү жана жалпысынан билим берүүдөгү бакубат чөйрөнү түзүү үчүн маанилүү фактор болуп саналат.

Диссертациялык иштин негизги мазмуну төмөнкү публикацияларда чагылдырылган:

1. Хабиева, Э.Р. Феноменология понятия доверие: сущность, характеристики и функции [Текст] / Э.Р. Хабиева // Личность в становлении и развитии: тенденции и перспективы: матер. межвуз. науч.-практ. конф. – Б.: КРСУ, 2011. – С. 170–178.

2. Хабиева, Э.Р. Психологическая теория отношений как методологическая основа исследования феномена доверие [Текст] / Э.Р. Хабиева // Вестник КГУ им. И. Арабаева.– 2011. Вып. 3 (1). – С. 346– 349.

3. Хабиева, Э.Р. Типология форм проявления доверия: основания для классификации [Текст] / Э.Р. Хабиева // Вестник КРСУ.– 2011. – Том 11. – № 8. – С. 35 – 39.

4. Хабиева, Э.Р. Проблема доверия в отношениях через призму субъектности [Текст] / Э.Р. Хабиева // Наука и образование: материалы VIII междунар. научно-практич. конф. – Прага, 2012. – С. 17 – 21.

5. Хабиева, Э.Р. Представления о феномене доверия и недоверия в подростково-юношеском возрасте [Текст] / Э.Р. Хабиева // Вестник КРСУ. – 2013. – Том 13. – № 3. – С. 159 –163.

6. Хабиева, Э.Р. Характерологический портрет личности, которая вызывает доверие у подростков и юношей [Текст / Э.Р. Хабиева] // Наука и образование: материалы IX междунар. научно-практич. конф. – Przemysl, 2013. – С. 90 – 95.

7. Хабиева, Э.Р. Доверие к себе как отраженное самоотношение [Текст] / Э.Р. Хабиева // Вестник КРСУ. – 2014. – Т. 14. – № 1. – С. 133 – 136.

8. Хабиева Э.Р. Развитие самосознания личности как предпосылка формирования доверительных отношений [Текст] / Э.Р. Хабиева // Достижения науки и образования. – 2016. – № 4 (5). – С. 99–103.

9. Хабиева Э.Р. Одиночество как нереализованная потребность в доверии у школьников подростково-юношеского возраста [Текст] / Э.Р. Хабиева // Научный альманах.– 2016. – № 4 (18). – С.236–239.

Хабиева Эльвира Равильевнаның 19.00.07 – педагогикалык психология адистиги боюнча психология илимдеринин кандидаты окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн жазган «Жаш өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын ишенимге негизделген мамилелеринин психологиялык өзгөчөлүктөрү» темасындагы диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Ачык сөздөр: ишенүү, психологиялык өзгөчөлүктөр, инсан, жаш өспүрүм курактагы мектеп окуучусу.

Объекти: жаш өспүрүм курактагы инсан.

Предмети: жаш өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын ишенимге негизделген мамилелеринин психологиялык өзгөчөлүктөрү.

Максаты: маңызы жана структурасы боюнча ишенүүгө негизделген мамилелерди түзгөн психологиялык мамилелердин формасы катары ишеним түшүнүгүн ачып берүү; жаш өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын өз ара мамилелеринин негизги фактору катары ишенимдин психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөө методдору: адабиятка теориялык анализ жүргүзүү; сурамжылоо методу (анкетирование), аныктоо методу, контент-анализ методу, 6 методиканы камтыган психодиагностикалык изилдөө: ишенүү объектиси катары башка бирөөнүн психосемантикалык портрети (Т.П. Скрипкина, 2000); өзүнө болгон мамилени изилдөө методикасы (С.Р. Пантелеев, 1993); өз ара мамилелерди сурамжылоо барагы (В.Шутц, 1958); «Өз ара (социалдык) ишенүүнүн шкаласы» методикасы (Дж. Б. Роттер, 1967); эмпатикалык жөндөмдүүлүктөрдүн деңгээлине диагностика (В.В.Бойко, 1996); жалгыздыкты субъективдүү баштан өткөрүү шкаласы (С.В. Духновский, 2007).

Алынган натыйжалар: Автор тарабынан «ишенимге негизделген мамилелер» түшүнүгүнө аныктама берилип, өзүн кабыл алуу, эмоционалдык маанилүүлүк жана дүйнөнүн коопсуздугуна ишеним артуу сыяктуу сезимдердин негизинде калыптанган бири-бирине карата максат жана үмүт-тилектер менен аныкталган адамдардын психологиялык мамилелерин чагылдырган бирдиктүү системалык психологиялык билим катары каралды.

Илимий жаңычылдыгы: «Ишеним» түшүнүгүн психологиялык мамилелер жана өзүнө болгон мамиленин чагылышуусу катары кароо сунушталат. Ишеним көрсөтүүнүн типологиясы иштелип чыкты. Өздүк аң-сезимдин өнүгүүсү жана жаш-курак менен өз ара катыштыкта ишенимди калыптоонун этаптары иштелип чыкты. Ишенимге негизделген мамилелерге мектеп окуучусунун инсандык психологиялык өзгөчөлүктөрү менен байланышта эксперименталдык изилдөө жүргүзүлдү.

Колдонуу чөйрөсү: Алынган маалыматтар жаш өспүрүм куракта мамилелерди жакшыртуу максатында психолог, педагог, социалдык кызматкерлер тарабынан жаштар жана өспүрүм курактагыларга өтүлчү сабактарда колдонулса болот. Диагностикалык методдордун апробацияланган комплекси жаш өспүрүм курактагы ишенимдин өнүгүү деңгээлин аныктоого жардам берет.

РЕЗЮМЕ

диссертации Хабиевой Эльвиры Равильевны на тему: «Психологические особенности доверительных отношений школьников подростково-юношеского возраста» на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая психология

Ключевые слова: доверие, психологические особенности, личность, школьник подростково-юношеского возраста.

Объект: личность в подростково-юношеском возрасте.

Предмет: психологические особенности доверительных отношений школьников подростково-юношеского возраста.

Цель: раскрыть доверие как форму психологического отношения, составляющего, по содержанию и структуре, доверительные отношения; определить психологические особенности доверия как ключевого фактора отношений школьников подростково-юношеского возраста.

Методы исследования: теоретический анализ литературы, метод анкетирования, метод определений, метод контент-анализа, психодиагностическое исследование, включающее шесть методик: психосемантический портрет другого как объекта доверия (Т.П. Скрипкина, 2000); методика исследования самоотношения (С.Р. Пантелеев, 1993); опросник межличностных отношений (В. Шутц, 1958); «шкала межличностного (социального) доверия» (Дж. Б. Роттер, 1967); диагностика уровня эмпатических способностей (В.В. Бойко, 1996); шкала субъективного переживания одиночества (С.В. Духновский, 2007).

Полученные результаты: Дано авторское определение понятия доверительных отношений, оно рассмотрено как целостное системное психическое образование, отражающее психологические отношения людей, детерминированные их установками и ожиданиями относительно друг друга, формирующимися на основе самопринятия, эмоциональной значимости и уверенности в безопасности мира как такового.

Научная новизна: Предлагается новое видение понятия доверия как психологического отношения и отраженного самоотношения. Разработана типология проявления доверия. Описаны этапы формирования доверия, которые рассмотрены соотносительно с развитием самосознания и возрастом. Проведено экспериментальное исследование доверительных отношений в их взаимосвязи с психологическими особенностями личности школьников.

Область применения: Полученные данные могут быть использованы психологами, педагогами, социальными работниками на занятиях для подростков и юношей с целью улучшения отношений в подростково-юношеском возрасте. Апробированный комплекс диагностических методик может служить для обнаружения уровня развития доверия в подростково-юношеском возрасте.

SUMMARY

Of the thesis of Khabieva Elvira Ravilyevna on the topic “Psychological characteristics of trustworthy relationship of the pupils in adolescent youth age” presented to the degree 19.00.07 of the Candidate of Psychological Science

Key words: trust, psychological characteristics, personality, pupils in adolescent youth age.

Object: personality in adolescent youth age.

Subject: psychological characteristics of trustworthy relationship of the pupils in adolescent youth age.

Objective: to reveal trust as a form of a psychological relationship, which, in terms of content and structure, constitutes a trusting relationship; identification and rationale of psychological characteristics of the trust as a key factor of relationship of the pupils in adolescent youth age.

Research methods: theoretical analysis of literature related to the topic; method of questionnaires; method of definitions; method of content-analysis; psycho-diagnostical research including six techniques: psycho-semantic portrait of the one as an object of trust (T.P. Skripkina, 2000); self-relationship research techniq (S.R. Panteeliev, 1993); Fundamental Interpersonal Relations Orientation (V. Shutz, 1958); interpersonal trust scale (J.B. Rotter, 1967); diagnostics of the level of empathic abilities (V.V. Boyko, 1996); scale of subjective experience of loneliness (S.V. Duhnovskiy, 2007) and correlative methods using IBM SPSS Statistics 17.00 package.

Results: The author’s definition of the concept of trust is given, it is considered as a complete systemic mental education, reflecting psychological relationship of people, determined by their attitudes and expectations regarding one another, formed on the basis of self-acceptance, emotional value, emotional significance and confidence in the security of the world as such

Scientific novelty: A new vision of the concept of trust as a psychological relationship and a reflected self-relationship is suggested. The typology of manifestation of trust is developed. The stages of forming trust, which are considered correlatively with the development of self-awareness and age are described. An experimental study of trust relationships in their relationship to the psychological characteristics of the personality of schoolchildren is held.

Practical novelty: The data obtained can be used by psychologists, educators, social workers in the classroom for adolescents and boys to improve relationships in adolescence and adolescent youth age. An approved set of diagnostic techniques can serve to detect the level of confidence development in adolescent youth age.

